

СИМВОЛІКА ТВАРИН У ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯНЬ

Світлана ШУЛЯК (Умань, Україна)

У статті аналізуються особливості функціонування та символічні значення лексики на позначення назв тварин у текстах українських замовлянь. Розрізняються образи тварин як об'єкти та суб'єкти замовлянь. Розглядаються конотативні відношення досліджуваних лексем та їх трансформація у контексті.

Ключові слова: символічне значення, лексема, українські замовляння, семантика, конотація, фауноніми, контекст.

Some peculiarities of functioning of the lexicon and its symbolic meaning in the process of animals names designation in the Ukrainian charms texts are analyzed in the article. Animals images are differentiated as the objects and the subjects of the charms. Connotative relations of the lexemes and their transformation in the context are considered in the article.

Key words: symbolic meaning, lexeme, Ukrainian charms, semantics, connotation, faunonyms, context.

Зоологічна лексика неодноразово привертала увагу як українських, так і зарубіжних лінгвістів. На українських теренах, зокрема, цієї проблеми торкалися Л. А. Булаховський, В. В. Жайворонок, Ю. О. Карпенко, А. П. Критенко, Ю. Л. Мосенкіс, В. В. Німчук, О. А. Остроушко. Названі вчені вивчали походження, лексичні значення, а також фонетичні, семантичні, словотворчі зміни цих слів. А. І. Богуцька аналізувала функціональні особливості фаунолексем у складі фразеологічних одиниць. З. С. Василько досліджувала процеси становлення символізованого значення слова на прикладі фаунолексем, що функціонують в українському фольклорному мовленні. Н. М. Москаленко зазначила, що в замовляннях символізуються передусім дикі тварини; особливо виразно символізовані птахи, риби та плазуни: представники двох найчудовіших, повновладних царств – верхнього і нижнього; так навіть серед домашніх птахів немає жодного, позбавленого символічних рис [15: 230].

Мета нашої розвідки – дослідити символічні значення лексики на позначення назв тварин у текстах українських замовлянь. Досягнення поставленої мети стає можливим за умови виконання таких завдань: проаналізувати особливості функціонування досліджуваної лексики, розрізняючи образи тварин як об'єкти та суб'єкти замовлянь; визначити конотативні значення зоолексем та їх трансформацію у контексті.

До тварин верхнього царства належать птахи, наприклад ворон, голуб, орел та інші. Ворон – шаманський міфознак; вороняча атрибутика в шаманських вбраннях, воронячі зображення в шаманській ритуальній практиці, постійна присутність ворона в міфах народів євразійської Півночі, Сибіру, індіанської Америки свідчать про виняткову стародавність цього міфогероя [15: 222]. В українських замовляннях **ворон** супроводжується «помічними» значеннями, як-от: *...Летів чорний ворон, пустив каплю по морі. Та капля розплинулась, розійшлась по морі. Щоб так розплинулась, розійшлась бешиха по шкурі* [5: 162].

Голуб символізується в більшості замовлянь з любовними відносинами, напр.: *Як голубу без очей, так би тобі, раба божжа Марія, за мною без ночей* [15: 46]. Вислів «голуб без очей» – голуб із виколотими очима, тобто позбавлений магічної сили. (Ритуальне осліплення застосовувалось у давнину до супротивників високого рангу, аж до царського, і, подібно до оскоплення чи відтинання правої руки, відіграло роль не просто покарання, а й позбавлення священної сили, а отже, й прав на верховенство). Через магію за аналогією голуб без очей мусив навести знемогу, тобто так само позбавити сили [15: 224–225].

Півень замовлянь – вартовий «правильного», космічного, а не хаотичного часу (отже, й світобудови) [15: 223], як-от: *Летів орел через море, спустив крило, заткнув жерло. Злетів півень на камінь, крилами махає: чорний камінь, не движись, християнська кров, остановись у народженого, молитвенного, хрещеного Івана!* [15: 64]. Належачи до групи домашніх птахів з погляду

сучасної буденної логіки, міфологічно і магічно півень до неї не входить [15: 223].

Змієве царство локалізоване на синьому морі [15: 216], що спостерігаємо в контексті: *На синьому морі лютий змії реве. – «Чого ти, лютий змію, реवेश?» – «Бо нема мені чим дітей годувати.» – «Иди, лютий змію, в Іванів двір і візьми од раба Божого Івана, молитвенного і хрещеного, люту кров, і будеш мати, чим дітей годувати!»* [15: 68]. Змії – і помічник, і шкідник; точніше, він персонаж тієї культурно-світової епохи, коли це протиставлення ще чітко не викристалізувалося [15: 216], порівняймо наведений вище приклад з таким: *А за нею тягнуться темнії змії – хвороби лихії* [1: 17].

Змії безумовно персоніфікований і наділений довгим списком імен: *кропня, Яриця, Киліяна, Іліяна, Веретиниця, Олена, Савул, Хівря, Гадюн, Яселуха, Вольга* [15: 216], а також *Коронія*, наприклад у замовлянні від бешихи: *... Иди ти собі, бех, на сибірську гору! А на сибірській горі сибірський дуб, а в сибірському дубові черне дупло. В чорнім дуплі – чорне руно. Там сидить твоя мати, змія Коронія, й жона бешиха. Чорну гору розвертатимеш, чорного дуба вивертатимеш, і змію Коронію ввічі видатимеш. Иди ж собі при пустий шлях!..* [5: 158].

Кінь надає помочі при кровотечі, як-от у замовлянні: *Їхав святий Петро на білім коні: кінь біжить, аж камінь січе; да буде проклята кров, котра потече!* [15: 67]. Образ коня часто вживається з кольороназвою *білий*. Цей колір у давній християнській символіці виступає атрибутом святості, добра, невинності, радості [12: 16]. Зазначимо, що невід'ємним у замовляннях із лексемою *кінь* є образ вершника, наприклад святий Петро, святий Юрій. Н. М. Москаленко вказує, що вершники – також свого роду атрибути коня, причому всі вони без винятку – персонажі із символікою верховенства, первинності, царственності, повновладдя [15: 227].

У шептаннях від більма, крові й перелогів також натрапляємо на образ святого вершника поряд з фаунонімом *кінь* та кольороназвою *білий*, як-от: – *Їхав Юрій на білім коні золотим мостом, підпірався золотим хостом, а за ним*

бігло три пси: один від більма, другий від крові, третій від перелогів. Годі, вам, пси каміння лизати, йдіть до раби Божої (назва тієї особи) більма лизати, кров стивати, перелогів шептати [5: 133]. Собака (пес) в замовляннях – не «добрий» і не «злий», не «корисний» і не «шкідливий» в абсолютному вигляді, а мінливо амбівалентний [15: 228].

Червоний – колір одягу, що є ознакою належності до вищого суспільного стану; символ влади, сили; символ вогню; символ краси; колір крові; символ сильних почуттів, пристрасті; символ революції [12: 16]: *Бо їхав святий Юрій на червоному коні, кінь червоний, сідло червоне, стремена червоні, червоний меч, та зняв народженій, благословенній корові пристріт з плеч та в ноги, а з ніг та в хвіст, возьми пристріт біс од народженої, благословенної рябої корови [5: 255]; Їхав святий Юрій на червоній горі, на червонім коні, червоні поводи. Ти, Господній Замикачу, залишаєш ти по білому світу церкви, монастирі, замкни мою хвіртку й не пусти до моєї коровиці злого духу од нині й довіку [5: 267].*

М. Н. Москаленко зазначає, що дикий кінь став символом ще в палеолітичну епоху, але символом жіночим (кобила) [15: 226]. Справді, серед замовлянь засвідчено і фаунонім кобила, напр.: *Їхали три брати: Петро, Павло і святий Юрій, ще їде сам Господь на сивій кобилі. Бог кобилу мечем січе, кров не тече, – так і ти, руда, не йди. Запікайся, кров, заговорюйся, кров, замовляю тебе не сам своїми духами – Господніми науками! [15: 65].*

Потенційним об'єктом бажаної дії є істота (коровка), названа в шептанні: *Гей, коровко, до води, ногами тупоти, ушима махай, очима кліпай, а хвостом замітай та йди на високу гору, там шовкова трава родить. Траву паси, а росу пий, та принеси хазяйці відро молока, густу сметану та жовте масло [5: 244].*

Досліджуючи тексти замовлянь із тваринною символікою, визначаємо функціонування таких зоолексем *баран, бугай, козенята, вовк, коза, кінь, вівця* в контекстах порівняльного характеру, напр.: *Не коли, як баран,/ Не реви, як бугай [5: 106]; І спи, й рости, й гуляй... Чужі діти як козенята, а (Кирило) як вовк... [5: 204]; Не йду я, не їду ні на козі, ні на коні, а на сірій вівці. Зорями*

підпережуся, раба Божого (ім'я) до раби Божої (ім'я) золотом підпережуся [5: 223]. Образ свині набуває негативних конотацій у замовлянні від лишаю: *Лишай, лишай, лишай! / Я тебе замовляю, / До чорної свині посилаю. / Що чорна свиня тобі мати...* [5: 176].

У замовляннях натрапляємо і на збірне визначення домашніх тварин (скот): *Один держить рукавицю, другий – патирицю, а третій держить дубину – скот сірий поганяти і кров розганяти* [5: 269].

Часто в українських замовляннях образи тварин уживаються в конструкціях звертань, напр.: *Мишко, мишко, сидиш на горищі, / забери в мене зуб кістяний і гнилий, / а дай мені дужий і молодий. / Як не даси дужого й молодого, / то дай мені золотого!* [5: 214].

У групі хижаків, якщо не говорити про символи порівняно пізнього, книжного походження (*лев*), центральними є *ведмідь* і *вовк* [15: 228]. Порівняння людини зі звіром ґрунтується на характеристиці символічного образу, наприклад вовка. Вовк – символ зла; насильства; кровожерливості; жорстокості; лицемірства; хижака; чужого; самотнього; ненаситі, жадібності; символ ночі, зими, смерті; зрідка – символ жертви обставин; символ хороброго воїна; помічник героя-добротворця в казках тощо [13: 55]. У замовлянні від лайки: *Ти, місяцю-смеркателю, смеркаєш. Запираєш комори, обори, замкни йому зуби, щелепи, прищелепи, щоб він проти мене очей не витріщав, рота не роззявляв. Я їду проти його чорним волом-бовкуном, щоб йому став язик кілком. Я солов'їними очима обдивлюсь, ведмежою силою доборюсь і тебе, негідного, не боюсь. Я перед тобою, як вовк, а ти перед мною, як шовк* [15: 109], спостерігаємо трансформацію образу вовка та надання йому символічного значення захисника від злих сил. М. Дмитренко зазначає, що образ вовка у фольклорі – символ зла, агресії, чужої небажаної сили (окрім, звичайно, прокльонів, лихих побажань: «Щоб тебе вовки з'їли!», «Щоб ти з вовком зустрівся!») [1: 228].

Отже, у тваринній символіці замовлянь подибуємо тварини як об'єкти та суб'єкти замовлянь. У ролі суб'єктів домашні тварини набувають магічного

значення, а в ролі об'єктів функціонують залежно від аграрно-господарських умов. Конотативні значення зоолексем змінюються залежно від їх трансформації у контексті.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Дмитренко М. Символи українського фольклору : монографія / Микола Дмитренко. – К. : УЦКД, 2011. – 400 с.
2. Богуцкая А. И. Наименования фауны в лексико-фразеологических единицах украинского языка: (название птиц) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук. – Ужгород, 1985. – 25 с.
3. Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах. – Т. 1. Загальне мовознавство. – К., 1975; Т. 2. Українська мова. – К., 1977; Т. 3. Славістика. Російська мова. – К., 1978; Т. 4. Слов'янська акцентологія. – К., 1980; Т. 5. Слов'янська акцентологія. – К., 1983.
4. Василько З. С. Символізація значення слова в українському фольклорному мовленні (на матеріалі фауноназв у казках, піснях і пареміях) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / З. С. Василько. – К., 2003. – 20 с.
5. Ви, зорі-зориці...Українська народна магічна поезія: (Замовляння) / упоряд. М. Г. Василенка, Т. М. Шевчук; передм. М. Г. Василенка. – К. : Молодь, 1991. – 336 с.
6. Жайворонок В. В. Лексична підсистема мови і значення мовних одиниць / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 1999. – № 6. – С. 35.
7. Жайворонок В. В. Національна мова та ідіолект / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 1998. – № 6. – С. 27–35.
8. Жайворонок В. В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення / В. В. Жайворонок // Культура народів Причорномор'я. – Сімферополь. – 2002. – № 32. – С. 51–53.
9. Жайворонок В. В. Символіка імені в контексті етнокультури / В. В. Жайворонок // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського

- лінгвістичного університету. LINGUAPAX – VIII: Мова, освіта, культура: наукові парадигми і сучасний світ. Філологія. Педагогіка. Психологія. – Вип. 5. – К. : Видавничий центр КНЛУ, 2001. – С. 106–115.
- 10.Замовляння / упоряд., передмова, примітки М. К. Дмитренка. – К. : Видавець Микола Дмитренко, 2007. – 124 с. (Серія «Народна творчість». – Кн. 9).
- 11.Карпенко І. Національна мовна картина світу: зіставний аспект / І. Карпенко // Мовознавство. – 1996. – № 6. – С. 39–46.
- 12.Матеріали та методичні рекомендації до спецкурсів з ідіостилістики / упорядн. Л. В. Шулінова. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 45 с.
- 13.Мільошин Ю. О. Вовк // ССКУ, 2005. – С. 55.
- 14.Остроушко О. А. Семантико-синтаксична структура текстів українських замовлянь : дис ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Дніпропетровський національний університет / Оксана Андріївна Остроушко. – Дніпропетровськ, 2002. – 201 с.
- 15.Українські замовляння / упоряд. Н. М. Москаленко ; автор передмови та коментаря М. О. Новикова. – К. : Дніпро, 1993. – 309 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Світлана Шуляк – кандидат філологічних наук, доцент кафедри практичного мовознавства, заступник декана факультету початкової освіти з навчальної роботи Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Наукові інтереси: стилістика, семантика, мова українського фольклору.